

---

# BIBÓ-DÍJ 2000

---

SZALAI ERZSÉBET

## Posztszocializmus és globalizáció Magyarországon

A nyugati értelmiség meghatározó köreiből ma már közhelyszámba megy az az állítás, hogy az államszocialista rendszerek bukásával, a közös ellenség, a „mumus” kimúlásával felszínre kerülnek a liberális demokráciák, sőt az egész világrendszer belső ellentmondásai. A tervezett társadalmak gondolata megbukott, ugyanakkor a spontán folyamatok is rossz irányba visznek. A szabadpiacból hatalmas gazdasági egyenlőtlenségek és piackorlátozó óriásmonopóliumok jöttek létre. Eme folyamatok ma már a többpártrendszerű parlamenti demokráciák demokratikus teljesítményét is megkérdőjelezzik, és jelentősen korlátozzák – legalábbis a nem a centrumhoz tartozó országokban – a nemzeti államok szuverenitását. (A szakirodalom ezt a jelenséget demokratikus deficitként definiálja.) Emellett az individuum szabadsága, a különbözőség hangsúlyozása nyomán, a kisebbségi jogok védelmének zászlaja alatt egyre nagyobb számban születnek rasszista mozgalmak.

Mindez a globalizációnak elnevezett, az egész világot átható folyamat szerves része. A globalizáció történetileg nem új jelenség, mára azonban kibontakozásának folyamatában minőségi változások következtek be.

Eme változások lényegét Árva László (1999) a következőkben ragadja meg: egyfelől közel kerültünk ahhoz, hogy a világ összes termelőkapacitásának felét ne az adott országon belül, hanem külföldi, mégpedig a világ néhány legfejlettebb térségében bejegyzett tulajdonosok irányítsák. Másfelől felgyorsult az a folyamat, hogy a világban elfogyasztott összes kulturális javak nagyobbik részét a gazdasági társaságok egy szűk köréből

kikerülő csoport termelje meg, illetve ellenőrizze azok előállítását.

A liberális demokráciák felszínre kerülő belső ellentmondásai és ezekkel összefonódva a globalizáció teremtette belső feszültségek a világkapitalizmus perifériáján elhelyezkedő rendszerváltó közép-kelet-európai országokban jóval élesebben, sarkosabban jelennek meg, mint a centrumokban. Ezen perifériákhoz tartozó országokban ugyanis – szemben a centrum társadalmaival – jórészt hiányoznak azok az erős civil társadalomra alapozott demokratikus hagyományok, melyek egyfelől kezelhetővé tennék a rendszerek erősödő belső feszültségeit, másfelől – ezzel összefüggésben – ellenerőt lennének képesek kifejteni a nemzetközi nagytőke korlátlan terjeszkedésével és nyomában a mindent átható uniformizálódással szemben. (Fricz Tamás [2000] a politikai intézményrendszert elemezve helyesen mutat rá: „Nyugat- és Közép-, valamint Kelet-Európa kölcsönhatása leginkább abban érvényesül, hogy az új demokráciák pártjai és pártrendszerei még élesebben és hatványozottabban mutatják fel azokat a válságjelenségeket, amelyekkel fejlettebb »testvéreik« már évek óta küszködnek.”)

Az újkapitalizmus belső feszültségei különösen élesen jelentkeznek Magyarországon, ahol az államszocializmus válsága és az arra épülő rendszerváltás gyökerei a legrégebbi időkre – az 1956-os forradalomra és az 1968-as gazdasági reformra – nyúlnak vissza. Nem véletlen, hogy Magyarországon a külföldi tőke dominanciájával és koncentrációjával összefüggésben a rendszerváltás első tíz évének lezárultával egy erős (a rendszerváltó országok közül a legerősebb) *nyugati függést mutató*, ugyanakkor *nem európai* típusú gazdasági hatalmi szerkezet, valamint egy erre épülő, sajátos társadalom és politikai szerkezet alakult ki. A továbbiakban ezt a folyamatot és következményeit mutatom be.

## A KÉSŐ-KÁDÁRI TECHNOKRÁCIA

Már az 1980-as évek elején végzett empirikus kutatásaim során felfigyeltem arra, hogy az államszocialista hatalmi elit egysége felbomlik, sáncain belül egy új, nyugatos attitűdökkel és értékrendszerekkel jellemezhető fiatal technokrata csoport jelenik meg, majd az 1980-as évek közepétől viharos tempóval lát hozzá a kulcspozíciók, elsősorban a gazdasági kulcspozíciók meghódításához. Ezen új elit – melyet később késő-kádári technokráciának neveztem el – legfontosabb tulajdonsága a liberalizmus és a piac iránti vonzódása. Demokráciaigénye azonban nemigen terjed túl a vállalkozók, menedzserek és az „okos emberek” szabadságának igénylésén. A hagyományos kommunista elit (a „fényes szelek” nemzedékének kezdeti erős érték-

elköteleződését követően) velejéig pragmatikus volt, de az 1956-os forradalom után szükségét érezte annak, hogy társadalmi elkötelezettsége látszatát keltse. (Az 1956-os forradalom következménye volt az is, hogy nem állt ellen, pontosabban nem tudott ellenállni a gazdasági mechanizmus piaci típusú reformját kikényszerítő értelmiségi csoportok nyomásának – ennek eredményeként született meg az 1968-as gazdasági reform. A nyugati nyitást, ezen belül a késő-kádári technokrácia születését ez a reform tette lehetővé.) A késő-kádári technokrácia már nem kíván ilyen illúziókat kelteni – vagy csak jóval kevésbé –, és szinte nyíltan vallja, hogy az alulról szerveződő és civil társadalom gondolatát nevetséges idealizmusnak tartja.

A késő-kádári technokrácia azonban nemcsak különbözik, de két igen fontos szempontból hasonlít is a hagyományos kommunista elithez. Ez a hasonlóság egyrészt nem más, mint az adott geopolitikai viszonyokhoz – pontosabban az azok konstellációjából Magyarország számára adódó külső hatalmi centrumokhoz – való kényszeres igazodásra való hajlam, másrészt az informális különalkuk világa iránti vonzódás.

Mindazonáltal a késő-kádári technokrácia már az 1980-as évek elejétől szoros informális hálót épít ki a másik két legjelentősebb társadalmi ellenelitcsoporttal, a demokratikus ellenzékkel és az új reformer értelmiséggel (Szalai, 2000a).

Az 1980-as évek végén a késő-kádári technokrácia a vele szövetséges ellenelitcsoportokkal együtt az államszocialista rendszert lebontó rendszerváltás fő kezdeményezője és vezető ereje. Fontos látnunk, hogy eme tevékenységéhez a piaci reformok erőteljes szorgalmazásával – és a tőkepiaci logikát ekkortól térségünkre is gyorsulón kiterjesztő globalizáció első markáns jeleként – már az 1989-es politikai fordulat megelőzően, az 1980-as évek elejétől hozzákezd (bár ekkor még szövetségeseivel együtt nem lát esélyt az államszocialista politikai berendezkedés, és ennek lényegi vonása, az egypártrendszer meghaladására).

Hangsúlyozottan a globalizáció problematikáját érinti az a kérdés, hogy miért éppen az adott társadalmi ellenelitcsoportok formálódhattak ki, és mi erejük forrása. Az alábbi körülmények érdemelnek itt figyelmet.

Az országnak az 1970-es évek közepétől erősödő *nyugati eladósodása, adósságspirálba való bekerülése* a reformgondolkodásban nem az államszocializmus demokratikus megreformálásának igényével fellépő társadalompolitikusok aktivizálódását, hanem a monetarista késő-kádári technokrácia megerősödését katalizálja. Azért is, mert az államszocializmuson belül megvalósuló piaci reformok és nyomukban a külpiaci nyitás révén a társadalom széles rétegei körében egyre növekszik a nyugati fogyasztói modell vonzereje.

A győztesek és a rendszerváltás vezető erői így a késő-kádári technokrácia és értelmiségi szövetségesei lesznek. Nyílt csúcs-

hatalmi pozíciókba kerülésük azonban csak 1994-ben, a szociálliberális koalíció választási győzelmével következik be. Ekkor a gazdasági főhatalom a késő-kádári technokrácia első, a politikai főhatalom ezen technokrácia másod-harmadvonalának kezébe kerül (Szalai, 1996, 1998).

A külső egyensúlyi helyzet drámai romlására hivatkozva 1995 márciusában megszületik a késő-kádári technokrata Bokros Lajos nevével fémjelzett monetarista intézkedéscsomag. Lényege a belső kereslet, ezen belül a reáljövedelmek radikális visszafojtása – ennek révén a belső és külső egyensúlyi viszonyok gyors javítása –, a privatizációnak a külföldi tőkebevonás jelentős bővítésével történő felgyorsítása, mindezzel összefüggésben pedig a szociális ellátórendszerek radikális megnyirbálása. E döntést meghatározó gondolatmenetből kimarad a kíváncsnak tartott gazdasági intézkedések társadalmi, politikai következményének átgondolása, de a hosszú távú gazdasági hatások felmérése is. A mögötte meghúzódó attitűd háttere pedig a nemzetközi nagytőke, a nemzetközi pénzvilág normáinak való megfelelés igénye, közvetlenül pedig a magyar gazdaság, a magyar munkaerő vonzóvá tétele a külföldi tőke számára.

A Bokros-csomag hatására a reáljövedelmek már 1995-ben radikálisan csökkennek, és felgyorsul az államszocializmusban létrejött felemás középosztály – már korábban megkezdődött – szétesése. Vukovich György és Harcsa István (1998) kutatásai szerint ekkortól a jövedelemegyenlőtlenségek az európai átlagot jóval meghaladó mértékűvé válnak. (Az idézett szerzők szerint az 1995. évi esélyegyenlőtlenség-növekedésnek különleges sajátossága az, hogy miközben a legfelsőbb decilis részesedése az összes jövedelemből erősen nő, és ugyanakkor a legalsó decilisé is kissé nő, a harmadiktól a nyolcadik decilisig mindegyik részesedése az összes jövedelemből csökkent, tehát a középrétegek válnak vesztesékké.) 1995-től a külföldi tőkebeáramlás jelentősen gyorsul – 1998-ra a multinacionális tőke a magyar gazdaság domináns szektorává válik (az adatokat később ismertetem).

A szociálliberális koalíció azonban az 1998-as választásokon belebukik a Bokros-csomagba. A győztes a Fidesz – Magyar Polgári Párt lesz, mely a Bokros-csomag radikális kritikáját adja, és a választási küzdelemben konzervatív mezben egy szociáldemokrata jóléti programot hirdet meg (Szalai, 1999b).

## AZ AJTÓK ZÁRÓDNAK?

Bár a Fidesz – Magyar Polgári Párt a választási kampány során a hazai burzsoázia és a középosztály megerősítését ígérte, kutatásaim szerint ez a törekvése csak csekély eredménnyel jár. Jelenleg Magyarországon a külföldi érdekeltségű vállalatok szá-

mára kiterjedt támogatási rendszer működik, ez a rendszer az áttekinthetetlen bonyolult, nélkülözi az átfogó koncepciót, ugyanakkor e vállalkozások nagyfokú preferálását jelzi. Ezen körülmények között a redisztribúció során a multinacionális cégek érdekei felülreprezentálttá válnak, annak ellenére, hogy a politikai elit szándéka – legalábbis eredetileg – más volt. (Ezzel kapcsolatosan itt és most csupán néhány adatot van módom ismertetni: a Gazdaságkutató Rt. jelentése szerint az 1999-ben folyósított gazdaságfejlesztési támogatások listáját tanulmányozva azt látjuk, hogy a tíz legnagyobb haszonélvező egytől egyig külföldi tulajdonú nagyvállalat, amelyek összesen 19 telephely fejlesztéséhez kapnak állami támogatást. A 2000. év első öt hónapjában a gazdaságfejlesztési célelőirányzatok mindegyik nyertese közül öt vállalat multinacionális cégek magyarországi leányvállalata. Saját számításaim szerint a támogatásokat az elvonásokkal is egybevetve – vagyis a nettó befizetések kiszámítva – 1999-ben a következő képet kapjuk: mezőgazdaság nélkül számolva a nettó befizetéseknek a GDP-hez viszonyított aránya a hazai szektorban 9,8 százalék, a teljesen külföldi szektorban viszont csak 5,2 százalék. [Hozzáteszem: a multinacionális szektor teljes kedvezményeit azok számossága és egyedisége következtében nem lehet tökéletesen számba venni. De még korlátozott számításaink szerint is vannak ágazatok, melyekben a külföldi befektetők nettó költségvetési kedvezményezettek.]

A jelenlegi politikai elit így a multinacionális tőke foglya, politikája nem nagyon lehet más, mint a multinacionális tőkét képviselő osztálypolitika. (Már a szociálliberális koalíció is hasonló osztálypolitikát követett – van azonban egy lényeges különbség. E koalíció nagyobb részt behozta a multinacionális tőkét – és akkor, 1994 és 1998 között még lett volna alternatívája egy kiegyensúlyozottabb tulajdonosi szerkezet kialakításának –, míg a Fidesz – Magyar Polgári Párt vezette koalíció már nemigen tehet mást, minthogy *működtetésében* támogatja azt.) Ezt az osztálypolitikát pedig a politikai elit immár a legszegényebb társadalmi csoportok rovására valósítja meg. (A Társadalmi kimutatásában a korábbi években az alsó és felső jövedelemdecilis közötti egyenlőtlenségi hányados 7,0 és 7,8 között hullámozott, 1999-ben azonban átlépte a 8,0-át. A Társadalmi ezzel összefüggésben megállapítja: a gazdasági növekedés hatásából a szakképzetlen munkások és a munkaerőpiacról kiszoruló kimaradtak, a jövedelmi különbségek növekedése mellett nincs jele a szegénységproblema kezelésének, sőt a növekedés hatásai alig-alig gyűrűződnek le a középrétegek középső és alsó csoportjaihoz. Katona Tamás (2000) KSH-forrásokra támaszkodva népességtöredékek alapján mérte a jövedelemeloszlást. [A teljes népesség és valamennyi jövedelem alapján.] Arra a következtetésre jutott, hogy 1998-ról 1999-re a legfelső ötöd részesedése a teljes jövedelemtömegből változatlan maradt, a középső ötödé igen kis mértékben nőtt, en-

nek ára azonban az volt, hogy a legalsó ötödbe tartozók részesedése csökkent. A legfelső ötöd részesedése a teljes jövedelem-tömegből 1999-ben 35,9 százalék, a legalsó ötödé 9,7 százalék.)

Az elmondottak alapján az alábbi alapképlet fogalmazható meg: miután a rendszerváltó Magyarország – és szinte az egész közép-kelet-európai régió – számára a globalizációból fakadó nemzetközi erőviszonyokkal összefüggésben nem álltak rendelkezésre a kapitalista fejlődés beindításához klasszikusan szükséges és a gazdaságpolitikai vezetés által viszonylagosan szabadon felhasználható külső erőforrások, az elitek felhalmozását döntően belső erőforrás- és jövedelemátcsoportosítás révén lehetett csak biztosítani. Ezen folyamat kárvallottjai a szociál-liberális kormányzati ciklus alatt a középrétegek, 1998 után pedig a társadalom legszegényebb csoportjai voltak. Az alternatívakeresés elmulasztása mellett szintén a gazdaságpolitikai vezetés által viszonylag szabadon felhasználható erőforrások hiányával magyarázható az is, hogy a külső tőkebevonás a multinacionális vállalatok tömeges becsalogatása révén valósult meg, mégpedig ezen szektor dominánssá válását eredményező mértékben.

Az adott helyzetből adódó hatalmi perspektívát Pierre Bourdieu (1983) fogalomkészletét felhasználva próbálom megfogalmazni: a jelenleg legvalószínűbbnek tűnő szcenario szerint Magyarországon a „domináns osztályt” fő frakcióként a multinacionális cégek vezető erői, alfrakcióként pedig a mindenkori politikai elit (valamint klientúrája) fogják alkotni. Ahhoz azonban, hogy „felülértékelhessék saját tudástőkéjüket más osztályokkal szemben”, ideológusokra, erős, elkötelezett értelmiségre is szükségük lesz. Ennek az értelmiségnek pedig konzervatív liberálisnak kell lennie – és ezen értelmiségi kör kialakulásának már vannak jelei.

## KETTŐS GAZDASÁG – KETTŐS TÁRSADALOM

A leírt folyamatok alapja, hogy az 1980-as évek előzményei után a rendszerváltás elmúlt tíz évében kettős gazdasági struktúra és egy erre ráépülő kettős társadalomszerkezet alakult ki Magyarországon. Szemben áll egymással egy nyugati piacokhoz kötődő, külföldi dominanciájú, koncentrált tulajdonosi és szervezeti struktúra, nyugati termelés-szervezési modell és életstílus – és egy döntően a belső piachoz kapcsolódó, hazai dominanciájú, dekoncentrált szervezeti struktúrájú, rendies, paternalista vonásokat felmutató termelés-szervezési modell és ráépülő életstílus. A kettős szerkezetből a külföldi dominanciájú szektor a meghatározó.

Vedres Balázs (2000) kutatásai szerint a magyar tulajdon-szerkezet koncentrációja és külföldi dominanciája jóval maga-

sabb, erőteljesebb, mint a nyugat-európai vagy az egyesült államokbeli. Saját számításaim szerint a bent lévő működő tőke GDP-hez viszonyított aránya Magyarországon 33,2 százalék, melyet a világ országai közül csak tizenegy másik ország aránya halad meg (többek között Egyenlítői Guinea és Új-Zéland – Szalai, 2000b).

Árva László (1999) megállapításai szerint ha a kilencvenes évtized végén rátekintünk a hazai vállalati szerkezetre, azt kell látnunk, hogy a nyolcvanas években kíváncsnak tartott talpára állított piramis formájú vállalati struktúra helyett a rendszerváltást követő évtizedben egy, a korábbiaktól ugyan eltérő, de a fejlett nyugat-európai vállalati struktúrától is lényegesen különböző modell alakul ki Magyarországon. Ennek jellemzői: a nagyvállalati túlsúly fennmaradása, a középvállalatok alacsony, sőt csökkenő aránya, ugyanakkor a mikro- és kisvállalkozások ugrásszerű kiterjedése, az általuk foglalkoztatott munkaerő létszámának gyarapodása. (Ezek között igen nagy számban találhatók olyan kényszervállalkozások, melyeket nem gazdálkodási, hanem alapvetően adókerülési célokból hoztak létre.) A 90-es évtized közepére a 80-as évtized feje tetejére állított piramisa (melyet szintén egy túlkonzentrált – akkor döntően a szovjet piachoz kötődő – nagyvállalati szerkezet, emellett a közép- és kisvállalkozások elenyésző aránya jellemzett) *egy igen szűk derekú homokórának „adja át a helyét”*.

Eme magyar „vállalati homokórára” az jellemző, hogy az alsó és felső részek között alig van kapcsolat, mivel a hazai kis- és középvállalkozások alig kapcsolódnak a hazánkban tevékenykedő nagy multinacionális cégekhez szállítóként, partnerként. Ezért ezt a sajátos vállalati szerkezetet leginkább egy *el-dugult homokórához* hasonlíthatjuk.

A magyar modell leglényegesebb tulajdonsága a külföldi tulajdon dominanciája. Multinacionális társaságok, külföldi állami, tartományi vállalatok, külföldi családi tulajdonú cégek, külföldi tőzsdén jegyzett társaságok, valamint külföldi intézményi befektetők birtokolják, irányítják a hazai vállalati, pénzügyi rendszer többségét. Külföldi kontroll alatt van az ipar mintegy 2/3-a, a távközlés több mint 90 százaléka, az energiatermelés és -elosztás közel 60 százaléka, a pénzügyi szektor 70 százaléka, a kereskedelem fele. Már csak a mezőgazdasági ágazatban domináns a hazai tulajdon.

A kettős gazdaságszerkezet a magyar társadalom polarizálódásának, kettészakadásának legfőbb alapjává válik. A KSH adatai szerint jelenleg a foglalkoztatottak 30 százaléka dolgozik a külföldi szektorban, itt a bérszínvonal mára már ötven százalékkal haladja meg a belföldi dominanciájú szféra bérszínvonalát.

A jövedelemegyenlőtlenségeknél mélyebb kettészakadást jelent az eltérő termelés-szervezési modell, és méginkább a két

szférán belüli érdekérvényesítési metódusok különbsége, elsősorban a részérdekek artikulációja és az alkuk szabályozottsága szempontjából. Empirikus tapasztalataim szerint míg a multinacionális szektor a kormányzati szervezetekkel való kapcsolatában viszonylag nyíltan szabályozott viszonyokra törekszik (Boda-Neumann, 1996), addig a hazai tulajdonoscsoporthoz jóval rejtőzködőbb magatartást tanúsítanak, közös érdekeiket csak igen ritkán artikulálják, ezzel összefüggésben a kormányzattal és a politikai pártokkal való viszonyaikban előnyben részesítik a személyes kapcsolatokon nyugvó egyéni, informális alkumechanizmusokat (Szalai, 1998, 1999b).

Nagy különbség van a két szféra között a szürke- és feketemunka elterjedtségét és formáját tekintve is. A szürke- és feketemunka az államszocializmushoz képest a rendszerváltás folyamatában elterjedtebbé vált (Liskó, 1999). A hivatalos béren felüli juttatások azonban a multinacionális szektorban jóval szabályozottabbak és nyíltabbak, mint a hazai dominanciájú szférában. Bár erről még nem rendelkezem egzakt adatokkal, valószínűsítem, hogy a szürke- és feketemunka kiterjedtsége hazai szektorban jóval erőteljesebb: Ékes Ildikó (2000) adatai szerint a magyarországi kisvállalkozások 80 százalékára jellemző, hogy a munkavállalók jövedelmük minimálisan 20 százalékát, maximálisan két és félszeresét számla ellenében vagy borítékban kapják. És kizárólag a munkaadók pillanatnyi döntésétől – nem ritkán az egyes munkavállalókkal való személyes kapcsolataik jellegétől – függ, hogy írásbeli szerződésben nem rögzített jövedelmükhöz mikor juthatnak hozzá, sőt egyáltalán, hozzájuthatnak-e. Nem beszélve az abból fakadó kiszolgáltatottságukról, hogy tökéletesen kiesnek a szociális ellátórendszerekből és a jogvédelem intézményeiből.

Az alá-fölérendeltségi viszonyok eme jellege kedvez a paternalista attitűdök erősödésének, annál is inkább, mivel más, általánosabb körülmények is ebbe az irányba hatnak. Ezek közül Fábián Zoltán (1999) kutatásai szerint a leglényegesebb az, hogy a rendszerváltás folyamata sok tekintetben felborította a társadalmi identitásszerveződés korábbi mintáit, és az így keletkezett identitáskrizis számos társadalmi csoportban megnövelte a paternalista, autoriter attitűdök iránti fogékonyságot.

Bár a tapasztalatok szerint a magyar társadalom rendies hagyományait a multinacionális cégek is igyekeznek a maguk hasznára fordítani, a külső és belső kapcsolatok itt jóval szabályozottabbak, intézményesültebbek, kontrollálhatóbbak, mint a hazai dominanciájú szektorban. Elsősorban erre gondoltam, amikor azt állítottam: a magyar társadalom egy nyugati modellt követő és egy rendies részre tagolódik.

Fontos ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy az adott szektorban mind a rendiség, mind a tekintélyelvűség – a paternalizmus a korábbi korszakoktól eltérő módon érvényesül

–, a munkaerő nagyfokú fluktuációja és az erős individualizáció (Liskó, 1999) következtében döntően nem az egyes tulajdonosok és a munkavállalók, hanem inkább a tulajdonosok egész „osztályának” és a munkavállalóknak a viszonyát jellemzi. (Az egyes tulajdonosok és munkavállalók viszonya képlékeny, éppen hogy nem intézményesül, márpedig a legalábbis informális intézményesültség a rendiség alapvető feltétele. Intézményesül viszont a munkavállaló tömegének a hazai munkaadóknak való nagyfokú kiszolgáltatottsága és személyi függősége, amelyet az is jelez, hogy leginkább az ő munkahelyeiken szorulnak vissza a szakszervezetek és a kollektív érdekérvényesítés más formái. [Neumann, 2000])

A vázolt kettős szerkezet a magyar kapitalizmus kibontakozásától, a XIX. század második felétől kezdve (az államszocializmus egy rövid időszakát kivéve, amikor is átmenetileg egy felemás, de masszív középosztály jött létre [Ferge, 1973]) történelmi kontinuitást mutat. A kontinuitás alapvető oka – Erdei Ferenc (1976) gondolatmenetét tovább folytatva –, hogy Magyarországon, sajátos helyzetéből adódóan – pontosan Kelet és Nyugat földrajzi és szocializációs metszéspontján helyezkedik el –, soha nem volt lehetőség és idő arra, hogy a domináns gazdasági és társadalomszervezési formákat egy szerves fejlődés nyomán a társadalom méhéből elinduló folyamatok vajúdják ki. Ezért az uralkodó gazdasági és társadalomszervezési formákat döntően mindig felülről és kívülről ható hatalmi hatások hozták létre.

A kettős szerkezet átörökítésének mechanizmusa alapvetően szocializációs természetű. Ezt a kettős szerkezetre való hajlamot erősítik fel az 1990-es években a globalizáció folyamatai. Az átörökítési mechanizmus és a globalizáció együtthatását az államszocializmusról az újkapitalizmusra való átalakulás során vizsgálva azt látjuk, hogy az államszocializmus időszaka alatt nagy tömegű, képzett, nagyvállalati keretek között végzett munkára szocializálódó munkaerő jön létre, majd ez a munkaerő az 1980-as évek elejétől – elsősorban a tudástőke egyenlőtlen eloszlása alapján – differenciálódásnak indul (Andorka, 1982). Számos kutatás szerint az ilyen szocializációs előzmények után kiemelkedő, igen kvalifikált munkaerő az egyik legdöntőbb faktora Magyarországon kiemelkedő külfölditőke-vonzó képességének (Árva-Dicházi, 1998, Fazekas-Köllő, 1999, Gazdaságkutató Rt. jelentése, 2000).

A gazdaság kettős szerkezetére egy szegregált, dezintegráló társadalmi szerkezet épül. Ugyanakkor a szétesést mutató társadalmi szerkezet a globalizáció individualizáló hatásával összefonódva újra is termeli a gazdaság kettős szerkezetét. (Jól mutatja eme kölcsönhatás következményét az, hogy a hosszú recesszió után ugyan már 1997-től megindul a gazdaság növekedése, amelyet döntően a multinacionális szektor generál, de –

eme szektor szigetszerű működése következtében – hatásai csak lassan és rendkívül egyenlőtlenül – az egyenlőtlenségeket fokozva – terülnek szét a gazdaságon és a társadalmon. [Kopint Datorg kiadványai, Szalai, 1999a, 2000, Pitti, 2001]]

Visszatérve a kettős szerkezetre, még azt is hozzá kell tenni: a kettős szerkezeten belüli oldalak nem alkotnak homogén kört – és ez árnyalja elméletemet. Ha most csak a munkavállalói státus alakulását tekintjük, akkor egyrészt azt látjuk, hogy a multinacionális szektor e szempontból differenciált, három alaptípus különíthető el. A cégek egy része igen kvalifikált fiatal munkaerőt alkalmaz, nagy kreativitást igénylő, kutatásigényes szellemi munkára, és e munkaerő képzésében is részt vesz. A cégek második csoportja fiatal, de hangsúlyozottan szakképzetlen, főleg női munkaerőt alkalmaz, szalagmunkára. A harmadik csoport szakképzett munkaerőt alkalmaz, képzettségénél jóval kevesebb tudást igénylő munkakörben. A három csoportba tartozó munkavállalók szociológiai szempontból külön köröket alkotnak. Másrészt a hazai tulajdonú dominanciájú szektorban is fellelhetőek intézményesített, szabályozott munkaügyi viszonyokra törekvő cégek.

Ugyancsak fontos, hogy a társadalom kettős szerkezetén belüli két szféra nem különül el hermetikusan egymástól. A kettő közötti kapcsolatot azonban döntően a tömegműediumok és a nagy bevásárlóközpontok hozzák létre, amelyek csatornáin és kirakatain keresztül a döntően rendiesen szerveződő szektorhoz tartozók „egyenes adásban” értesülhetnek a nyugati szektorhoz tartozók életmódjáról, életstílusáról, értékeiről, fogyasztói szokásairól. Ez pedig fokozza az amúgy is meglévő társadalmi frusztrációt, feszültségeket, és ezek bázisán a szélsőséges, ordas ideológiák veszélyét.

Azt a kérdést, hogy a most vázolt kettős szerkezet és az azt kialakító tényezők milyen – meglehetősen jelentős – eltéréseket mutatnak a korábbi kettős szerkezetektől és ennek tényezőitől, most készülő könyvemben fogom bővebben kifejteni (Szalai, 2001).

## A GLOBALIZÁCIÓ ÉS A KETTŐS TÁRSADALOMSZERKEZET POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

A nemzetközi szakirodalomból közismert, hogy a globalizáció folyamata gyengíti a nemzetállamok, a nemzeti kormányok szuverenitását. A Patrich Weller vezette kutatócsoport 1997-ben a *Hollow Crown* – üres korona – szimbólummal jellemezte a nemzeti kormányok szűkülő mozgásterét. Bayer József (1999) a következőképpen fogalmaz: „A nemzetállami kormányok egyre kevésbé képesek belső gazdaságpolitikával, szabályozással ki-

védni a kívülről jövő hatásokat: maguk is ugyanolyan versenyhelyzetbe kerülnek, mint a piac magánszereplői." Továbbá: „a demokráciák egyik fő politikai dilemmája éppenséggel az, hogy a globalizált gazdaságban a nemzeti kormányok gazdasági teljesítőkéességüket, azaz versenyképességüket csak a szociális és politikai célok feladásával képesek megőrizni". Pontosan ezt mutatja a Fidesz vezette koalíciós kormány első tíz hónapjáról készített, tavaly megjelent esettanulmányom is. Sőt, még azt is, hogy a periféria, félperiféria országaiiban a kormányzati hatalom gyengülése valószínűleg még gyorsabb, drámaibb, és a „szociális deficit” jóval nagyobb, mint a centrumok országaiiban.

Magyarországon az ellenzékben lévő pártok a részben a globalizáció következtében rekonstruálódó kettős társadalomszerkezetet és a belőle származó feszültségeket – akár tudattalanul is – érzékelik. És a választások során eddig azok a pártok kerültek előnyös helyzetbe, amelyek valamiféle megoldást kínáltak a kettősség meghaladására, amelyeknek ez állt programjuk középpontjában. A Magyar Szocialista Párt az 1994-es választásokat megelőző kampányában azt kommunikálta, hogy *megállítja* a társadalom kettészakadását (Szalai, 1996, 1998). A Fidesz – Magyar Polgári Párt az 1998-as választásokat megelőzően azt ígéri, hogy *rekonstruálja, újrászervezi* a szétesett középosztályt (Szalai, 1999b). Mint azonban azt láttuk, hatalomra kerülván ígéretét egyik párt sem tudja teljesíteni – a globális kapitalizmus erőivel szemben a kormányzati hatalom rendkívül gyengének bizonyul.

Ez a körülmény a pártok társadalmi tekintélyének csökkenésével jár. A Medián felmérése szerint az intézmények bizalmi listáján a pártok 35 százalékos bizalmi indexszel az utolsó előtti helyet foglalják el (csak a szakszervezeteket előzik meg). Másrészt a politikai eliten belül az ún. technokrata és az ún. populista szembenállásban rekonstruálódik a Bibó István (1948) által leírt hamis realista és túlfeszült lényeglátó magatartásmin-tája. Megdőbentően aktuális ma Bibónak e két személyiségtípusról és társadalmi szerepükről adott jellemzése: „Közösségi vezetéshez és irányításhoz, mint általában minden alkotáshoz, két dolog szükséges: a ténylegesen keresztülvihető dolgokat szem előtt tartó gyakorlati realizmus és a feladatok belső törvényeit jól felismerő lényeglátás. Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle zsákutcájába beleszorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhatja. Talál bőségben gyakorlatias embereket, akiknek a számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll mindenekfelett, s ennek érdekében hajlandók abban az értelemben »realisták« lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóságnak. Realizmusuk ilyen módon egy alapvetően hazug építmény megtá-

masztásában, erősítésében és a tényleges lehetőségek hamis feltételei között való ide-oda tologatásban merül ki. A másik oldalon a lényeglátás adományával megáldott emberek vagy más kifejezési formát keresnek, vagy szűkebb, kisebb közösségekbe vonulnak, majd mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sértődöttségbe, különtségbe vagy ádáz prófétaságba szorultnak; egyidejűleg a különcök és az ádáz próféták válnak arra alkalmassá, hogy a lényeg megmondását magukra vállalják." (Uo. 604.)

A hazugság, a hazug konstrukció, melybe a közösség ma bele-szorul, nem más, mint egyfelől a nemzetállami szuverenitás hirdetett etosza, másfelől viszont ezzel éppen ellentétben, az az elitek által főként metakommunikált üzenet, mely szerint a globalizáció következtében az országnak valójában semmiféle szabad mozgástere sincs.

Mindebből egyenesen következik: egyfelől a társadalom politikai apátiája, másfelől meghatározott társadalmi csoportoknak a szélsőséges, ordas ideológiák iránti vonzódása. Hozzáteszem: mint azt Ulrich Beck (1983) is megfogalmazta, az apátia a szélsőségek, ordas eszmék iránti fogékonyságot megelőző fázis is lehet.

\*

Az eddig vázolt helyzet meghaladásának lehetőségeit várható európai uniós felvételünk ellentmondásosan érinti.

Európa több szempontból sem egységes, és gyakran önmagának ellentmondó üzeneteket közvetít Magyarországnak. Egyrészt az EU központi irányító szervezetei erőteljesen lobbiznak a nyugat-európai befektetők kedvezményes magyarországi elbírálásért. Másrészt ugyanezen szervezetek – például az általuk nemrég készített magyarországi országjelentésben – kifogásolják, hogy a magyarországi közép- és kisvállalkozók a nagy külföldi befektetőkhez képest hátrányos állami elbírálásban részesülnek.

Egy másik szempont: gyökeresen más a nyugat-európai nagytőke és a nyugat-európai szakszervezetek érdekeltsége a magyarországi bérszínvonal alakulását illetően – a nagytőke a bérszínvonalát leszorítani kívánja, a szakszervezetek pedig (az általuk képviselt munkavállalók érdekei szempontjából is) abban érdekeltek, hogy a magyar bérszínvonal és munkakörülmények a nyugat-európaihoz legyenek hasonlatosak.

Hogy e – Magyarország számára egyelőre külső – tényezők, hatások közül melyek lesznek az erősebbek, egyelőre nyitott kérdés. Mint ahogy nyitott kérdés az is, hogy az egységesülő Európa nem törik-e meg az amerikanizálódása irányába ható erők súlya alatt, és éleződő versenye az Egyesült Államokkal hosszabb távon hogyan fogja érinteni hosszú évtizedek alatt felhalmozott szociális vívmányait.

## IRODALOM

- Almási Miklós, 1995. *Napóra a Times Square-en. A pénz társadalma az ezredvégén.* T-Twins Kiadó
- Almási Miklós, 1998. *Üveggolyók. Az ezredvég globális játszmái.* Helikon Kiadó
- Andorka Rudolf, 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Gondolat Kiadó
- Angelusz Róbert-Tardos Róbert, 2000. *Pártok között szabadon. Választók és társadalmi helyzet a 90-es évek Magyarországn.* Osiris Kiadó
- Árva László-Dicházi Bertalan, 1998. *Globalizáció és külföldi tőkeberuházások Magyarországon.* Kairosz Kiadó - Növekedéskutató Intézet
- Árva László, 1999. *Globalizáció és gazdasági növekedés: kérdőjelek és felkiáltójelek.* In: uő.: *Növekedés és globalizáció. Válogatott tanulmányok.* Kairosz Kiadó - Növekedéskutató Intézet, 11-67.
- Bayer József, 1999. *A globalizáció és politikai visszahatásai.* (Kézirat.)
- Bayer József, 2000. *The Impact of Globalisation on East-Central Europe.* (Kézirat.)
- Beck, Ulrich, 1983. *Túl a renden és osztályon? (Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése)* In: *A társadalmi rétegződés komponensei.* Szerk.: Angelusz Róbert. Új Mandátum Könyvkiadó. 418-468.
- Bibó István, 1948. *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem.* In: Bibó István: *Válogatott Tanulmányok 1945-1949.* Magvető Könyvkiadó, 1986. II. kötet 569-620.
- Boda Dorottya-Neumann László, 1996. *Ki kinek riportál.*
- Bourdieu, Pierre, 1983. *The Forms of Capital.* In: John. G. Richardson: *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education.* New York
- Castel, Robert, 1998. *A szociális kérdés alapváltozásai.* Budapest, Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány, Kávé Kiadó
- Castells, Manuel, 1996. *The Rise of Network Society.* Oxford, Blackwell.
- Ékes Ildikó, 2000. *A kormányzati, a közületi és a privát szektor bér- és kereseti arányai.* Gazdaságelemző és Informatikai Intézet, (február)
- Erdei Ferenc, 1976. *A magyar társadalom a két világháború között.* I-II. Valóság, 1976. 4. sz. 23-53, 5. sz. 36-58.
- Fábián Zoltán, 1999. *Tekintélyelvűség és előítéletek.* Új Mandátum Könyvkiadó
- Fazekas Károly-Köllő János, 1999. *A külföldi érdekeltségű vállalatok munkaerő-keresletének jellemzői Magyarországon, 1995-ben.* In: Fazekas Károly-Köllő János-Neumann László-Tóth András: *Relokáció: A munkahe-lyek áttelepülése Nyugat-Európából Magyarországra.* Európai Tükör Műhelytanulmányok, 59.
- Ferge Zsuzsa, 1973. *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Földes György, 1996. *Az eladósodás politikatörténete 1957-1986.* Napvilág Kiadó
- Fricz Tamás, 2000. *Mi lesz a pártokkal? A pártok válságjelenségei és esetleges funkcióváltozása a XXI. században.* In: *Politikatudományi Szemle, 1-2. sz.* 213-242.
- Gilpin, Robert, 1987. *The Political Economy of International Relations.* Princeton: Princeton University Press
- Katona Tamás, 2000. *Helyzetkép félidőben, 2000 nyarán.* József Attila Alapítvány, Társadalompolitikai Elemző és Információs Műhely
- Liskó Ilona, 1999. *Pályakezdő szakmunkások követéses vizsgálata.* Oktatáskutató Intézet
- Martin, Hans Peter-Schumann, Harold, 1998. *A globalizáció csapdája.* Perfekt Kiadó

- Neumann László, 2000. Decentralizált kollektív alku Magyarországon. In: *A munkaügyi kapcsolatok rendszere és a munkavállalók helyzete*. Szerk.: Koltai Jenő. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont
- Pitti Zoltán, 2001. *A gazdasági szereplők számának és strukturális összetételének változása (1995–99)*. (Kézirat.)
- Romsics Ignác, 2000. *Magyarország története a XX. században*. Osiris Könyvkiadó
- Scott, Alan (szerk.) 1997. *The Limits of Globalization*. London, New York: Routledge
- Sík Endre, 2000. *KGST-piacok és feketemunka – Magyarország 1999*. Tárfi, Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről. 2. tanulmány
- Szalai Erzsébet 1996, 1998. Az elitek metamorfózisa. In: *Az elitek átváltozása*. Cserépfalvi Kiadó, 22–43. Új Mandátum Könyvkiadó, 20–37.
- Szalai Erzsébet, 1999a. Szociális vagy társadalmi érzékenység. *Kritika*, február 14–16.
- Szalai Erzsébet, 1999b. *Oroszlánok és globalizáció. Kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai megközelítésére*. Új Mandátum Könyvkiadó
- Szalai Erzsébet, 2000a. A hatalom metamorfózisa? In: *Szereppróba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk*. Századvég Kiadó, 42–62.
- Szalai Erzsébet, 2000b. A gazdasági hatalom szerkezete Magyarországon. *Kritika*, szeptember 3–6.
- Szalai Erzsébet, 2001. *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. (Kézirat.)
- Tárfi Monitor Jelentések. Monitor, 1999. (Szerk.: Szívós Péter, Tóth István György.). Budapest, 1999. december
- The Hollow Crown: Countervailing Trends in Core executions*. Szerk.: Weller, Patriek, Bakvis, Herman, Rhodes, R. A. W. 1997. Macmillan St. Martin's Press
- Vedres Balázs, 2000. A tulajdonosi hálózatok felbomlása. *Közgazdasági Szemle*, szeptember. 526–540.
- Vukovich György–Harcza István, 1998. A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében. In: *Társadalmi riport, 1998*. (Szerk.: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György.). Tárfi, 21–44.
- A bizalmi lista közepén. A Medián felmérése a hazai igazságszolgáltatásról. *Népszabadság*, 2000. szeptember 30. 23.
- A külföldi tőke Magyarországon 1997–1998. KSH, Budapest, 2000.
- Befektetés-ösztönzés és működőtőke-bevonás: magyar lehetőségek az Európai Unió csatlakozás előkészítésének időszakában. Gazdaságkutató Rt., Budapest, 2000. május 2.
- Konjunktúrajelentés 1998/2. *A világgazdaság és a magyar gazdaság helyzete és kilátásai 1998 nyarán*. Kopint Datorg Konjunktúra-, Piackutató és Számítás-technikai Rt. 1998. június
- 2000 Regular Report from the Commission of the European Union on Hungary's Process toward Accession. 8 november 2000.

---

# KONSZOLIDÁCIÓ KÖZÉP- ÉS DÉL-EURÓPÁBAN

---

*E számunk súlypontjául néhány közép- és dél-európai ország demokratizációs problémáját választottuk. Ágh Attila bevezető tanulmányát a közép-európai konszolidálódásról – az EU-alkalmazkodás és a globalizáció körülményei között – vitaindítónak tekintjük a politikai rendszer és demokrácia közép-európai és hazai állásáról.*

